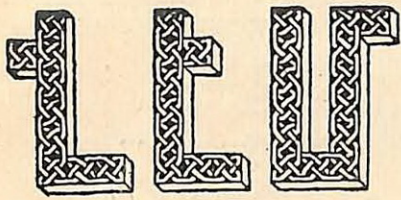

00 AUG 2010

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԵՍ
ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԵՒ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ
Խմբագիր՝ Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

Դ. ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 2

1936

ՄԱՐՏ - ԱՊՐԻԼ

ԳԱՌՆԻԿ ԳԻՒԶԱԼԵԱՆ

ՄԵԾ ՅՈՒԵԼԵԱՆԻ ԱՌԹԻԻ

I

ԿՐՕՆԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՄԵԶ

Աստուածաշնչի հայերէն թարգմանութիւնը հայ հոգեւոր կեանքի պատմութեան մեծագոյն դործերից մէկն է. իսկ ամէն հոգեւոր արժէք մասն է կալմում մշակոյթի, այսինքն այն բանի, որ ստեղծւում է հաւաքականօրէն ապրող մարդու կամքի, մտքի եւ զգացումի աշխատանքով: Մշակոյթը մեր ներաշխարհի պահանջն է դրսեւորելու, կերպարներելու այն՝ ինչ որ կայ իր մէջ անձեւ, անկերպարան: Մշակոյթը ստեղծւում է հաւաքական միջավայրում, իսկ այդ՝ ազգային է. չկայ ժամանակից ու տարածութիւնից դուրս ընկերային միջավայր: Մշակոյթի կրողն ու կերտողը ազգային հաւաքականութեան մէջ ապրող անհատն է: Նա հոգեկան ուժերի, ունակութիւնների առարկայացումն է տարածութեան եւ ժամանակի մէջ. ու այսպիսով ամէն մէկ կերտածք խորհրդանշան է՝ լինի նա գիրք, տաճար, խօսք, երգ, տնտեսութիւն, պետական կառուցածք: Մենք ապրում ենք մշակութային խորհրդանշանների շրջանում: Միայն դրսեւորելով, առարկայանալով է, որ մեր հոգեկան արժէքները դառնում են տեսանելի, հասկանալի եւ ճաշակելի:

Հայոց ինքնութիւնը, այն եղակին ու չիրկնողը, որ յատուկ է միայն հայութեան՝ առարկայացաւ հայ գրի, գրականութեան, արւեստի, հայ ճարտարապետութեան եւ մանրանկարչութեան, հայ եր-

67A

511-2001

գի, շարահանի, կրօնա-դաւանական մտածումի, եկեղեցու կազմակերպութեան մէջ, մէկ խօսքով այն ամէն փաստերի, որ մենք կոչում ենք հոգեւոր եւ նիւթական մշակոյթ եւ որի կառուցումի համար հայ ազգային միաւորը կատարել է երկար դարերի աշխատանք, փորձով, վերիվայրումներով: Առանց վերոյիշեալ արժէքների չկայ եւ չի կարող լինել հայութիւնը: Սյա բառը՝ հայաւրիւնը խտացումն է մեր մշակութային խորհրդանշանների, մեր մտածութեան եւ արտայայտութեան ձեւի, նկարագրի, բարոյական խառնւածքի: Հայութիւնը ոչ թէ նիւթ է, այլ որակ, զգալու, կերպաւորելու ուրոյն ձեւ, որ սակայն հանրային արժէք դառնալու համար պէտք է թանձրանայ, շօշափելի դառնայ: Դարերի հոլովոյթի մէջ հայութիւնը կերտւել է գրի, գրականութեան, երգի, եկեղեցու մէջ. իսկ սրանք հաւաքող, մտքերը, զգացումները խտացնող, կամքերը դարբնող գաղափարներ են, հաստատութիւններ: Հայ լեզւի շուրջը համախմբւած մարդկային հաւաքականութիւնը եւ նրա վրա կառուցւած միութիւնը մենք կոչում ենք հայոց ազգ, իսկ նրա հոգեւոր բովանդակութիւնը՝ հայոց ազգայնութիւն: Գրականութիւնն էլ լեզական փաստ է, ուստի նա միայն ազգային կարող է լինել: Հաւաքումի, միացումի այս փորձը մեր երկրում կատարւեց գերազանցօրէն քրիստոնէութեան շրջանում: Նրա վրա պատասխանեց հայոց ազգայնութեան գաղափարը: Նա տւեց հայութեան ուրոյն ազգ-մշակութային միաւոր լինելու գիտակցութիւնը: Չենք ժխտում, որ հաւաքումի, միացումի այդ փորձը սկսւել էր Քրիստոսից շատ առաջ, սակայն նա եղել էր սաղմնային դրութեան մէջ, տեղի էր ունեցել եւ՝ զակի անհատների գիտակցւած ջանքերով: Իսկ ազգային հաւաքականութիւնները կառուցւում են հոգեւոր արժէքների, կրօնական մրտաձուլների եւ հաստատութեանց հիմքերով: Միայն դրա վրա եւ դրանից յետոյ քաղաքական իշխանութիւնը գալիս է նրան զօրավիգ լինելու: Ազգութիւնը չի ստեղծւել առանց գաղափարական հիմքերի՝ որքան էլ պետական «անօթը» ուժեղ լինի: Միայն այդ պարագային նա ամրակուռ պատւանդան ունի եւ տեւական է: Հէնց այս «հոգեւոր անօթն» էր, որ պակասում էր մեր Արտաշիսեան եւ Արշակունեաց պատմաշրջանին, թէպէտ նրանք փորձեր արին ստեղծելու այն:

Շատերի համար Աստուծաշունչը կրօնական մէկ մասեան է, թարգմանութիւնն էլ արւած կրօնական կարիքներին բաւարարելու համար, ուստի եւ Ս. Գրքի թարգմանութեան 1500-ամեակը կրօնական եկեղեցական տօն է. զուտ մշակութայինը, ազգայինը կամ տեղ չունի այստեղ կամ երկրորդական արժէք ունի: Սակայն այս տեսակէտը հին է ու հնացած, նա մշակւում էր հայ պահպանողականների

բանակում նախորդ դարի 80ական թւականներին «Մեղու»ի շուրջ հաւաքւած մտածողների շրջանակում. «Հայ ազգի գոյութեան յատկանիշը կրօնն է, եկեղեցին» — ահա նրանց բանաձեւումը: Հիմա այս մտածողութեան պաշտպանները դժւար թէ ժխտեն, որ կրօնը ինքը հոգեւոր արժէք է, հետեւապէս նա էլ մշակոյթի տարրն է եւ միայն մէկ տարրը, այսինքն մարդկային ստեղծագործ ոգու առարկայացումն է եւ եւթակայ նոյն հոլովոյթին, ինչ որ մշակոյթի միւս մասերը եւ անկախ չէ նրանցից: Բլորովին նշանակութիւնն չունի այն հանգամանքը, որ կրօնը կը նայի կեանքին, երեւոյթներին յաւիտենականութեան ակնոցով, կրօնն է կապը մարդու եւ Աստծոյ միջեւ, մեր գոյութեան ամենէն ինտիմ եւ հոգեւոր հիմքերը կը դարձնէ: Նա միշտ մնում է մշակոյթի միայն մէկ եւ շատ անհրաժեշտ մասնիկը, առանց որի դուցէ կարելի լինի ապրել, բայց որը շատ աւելի կենսարար, բովանդակալից եւ խորն է դարձնում մարդու ներաշխարհը, մեր ամբողջ կեանքը: Կրօնի գերակշիռ նշանակութիւնը պատմութեան որոշ շրջաններում փաստ է. բոլոր ժողովուրդները իրենց պատմական կեանքի մէկ ժամանակամիջոցում երկու սկզբունքներ՝ ազգութիւնը եւ կրօնը՝ ապրել, դգացել են միացած, ձուլւած. կրօնը նոյնացել է ազգային միաւորի հետ, ազգը վեր է ածւել կրօնապէս միացած. հաւաքականութեան: Պատմութեան այս ընթացքը ապրել են ներկայում ապրող եւ արդէն մեռած ազգութիւնները եւ դեռ շատերը կան, որոնք դուրս չեն եկել ազգութեան հոլովոյթի կրօնական փուլից: Բայց այս բանը ոչ ցեղական ոչ ազգային յատկանիշ է, այլ բոլոր ժողովուրդների հոգե-մտաւոր եւ քաղաքական զարգացման մէկ փուլը եւ շատ կարեւոր փուլը: Հասարակական այս երեւոյթի պատճառն այն է, որ մէկ դարաշրջանում մշակոյթի կրօնական տարրը գերիշխող է մտքերի, հոգիների, գործի վրա, առաջնութիւն է ստացել միւսների հանդէպ. ոչ միայն այդքան, այլ եւ իրենով գունաւորել է հոգեւոր կեանքի միւս արտայայտութիւնները: Կրօնի այս բացառիկ, եզակի դերը դարձնում էր նրան «ազգային միութիւնը ստեղծող եւ պահող ազգակ»: Ազգութիւնը ստանում է կրօնական դունաւորում, այստեղից էլ «կրօնական ազգ» դադարւում: Բայց այս պատճառ չէ, որ կրօնը համարենք միակը եւ ամէն ինչ՝ այն բաղմակողմանի եւ բաղմաձեւ կառուցումի մէջ, որ կոչեցինք հոգեւոր մշակոյթ: Տրամաբանական սխալ է ամբողջը փոխրինել միայն մէկ մասնիկով, պատմական եւ հասարակագիտական սխալ է կրօնը համարել պատմութեան միակ եւ որոշիչ գործօն:

Ըստ մեր տեսակէտի պատմութեան միակ եւ մնացումն առարկան ընկերային այն հաւաքականութիւնն է, որ կոչում ենք ազգ: Միւս՝

Հաւաքական ձեւերը ազդութեան հետ համեմատած պայմանական են, այսինքն իրենց հիմքը, կառուցումը ազգային միջավայրն է: Պետութիւնը բուխանդակ պատմութեան մէջ մէկ մղում է հանդիսաբերում՝ դժեւ, յարմարեցնել իր սահմանները ազդութեան սահմաններին. դասակարգը գտնուում է եւ դասակարգային պայքարը տեղի է ունենում ազդութեան շրջանակում. քաղաքական կուսակցութիւնները ձեւաւորուում են ազգային միջավայրում. կրօնն ու եկեղեցին նոյնպէս ազդայնանում են: Որ եւ է գաղափար կրօնական թէ դասակարգային կարող է լինել միջազգային, սակայն նրա կիրառումը, գործադրումը միշտ ազգային է: Ըստ մեզ՝ ընկերային կեանքը անդէմ, անորոշ գորշ դանդաժների մարմնաւոր եւ հոգեւոր հաւաքումն է եւ կառուցումը դիմաւոր, ինքնատիպ քաղաքականութիւնների՝ ազգութիւնների: Պատմութիւնը ազգութեանց կերտումի գործն է: Սակայն, ազդութիւնները լեզւա-մշակութային միութիւններ են, որոնց մէջ հոգեւոր արժէքները առանձնացած, իրար հետ կապ ունեցող երեւոյթներ չեն, այլ միացած են բնազանցօրէն այն դոյակի (սուբստանցի) մէջ, որ մենք ազգ ենք կոչում եւ որի մասին գիտենք միայն իր առարկայացման ձեւերով որպէս մշակութային խորհրդանշաններ: Ազդութիւնը այդ արժէքների բազմազանութիւնն է ու միութիւնը, բազմազանութիւնը՝ միութեան մէջ: Մեթոտի տեսակէտով դուցէ պիտանի է ու յարմար այդ արժէքները առանձին, առանձին քննել, պատմականօրէն, սակայն սխալ կը լինի, որովհետեւ դա կը նշանակէր մասը նոյնացնել ընդհանուրի հետ եւ մասնակիով մեկնաբանել ամբողջը: Էականն այն է, որ կրօնն էլ, եկեղեցին էլ առարկայացումն են պատմութեան միակ գործօնի, ազդութեան: Նրանք մէկ մասն են ազգային արժէքների եւ նրա գոյութիւնն իսկ որպէս պաշտամունքի ուրոյն դրութիւն, որպէս կազմակերպութիւն եւ հաստատութիւն նշան է արդէն ազգային բարդ մարմնի գոյութեան:

Սակայն, մի խնդիր եւս կապւած է կրօնի եւ կրօնական ազգայնութեան հետ: Նա հանրային կեանքում դեր ունի, իրենով կարող է պայմանաւորել հոգեւոր եւ քաղաքական կեանքը միայն այն դէպքում, երբ մօտենայ աշխարհին, յարմարել իրականութեան: Միաստուածութեան բոլոր կրօնները միջազգային են, հանրամարդկային իրենց գաղափարներով, սակայն, նրանց կիրառումը, սկզբունքների կիրառումը նրանց դարձնում է ազգային, տեղական: Հանրային ազգակ դառնալու համար կրօնը վերացական բարձունքներից պէտք է իջնի իրականութեան, դառնայ կազմակերպութիւն, դաւանանք, ազգայնաւոր կառուցւածքով, մտածումով, միայն եւ միայն այս դէպքում նա իր կնիքը կը դնի դէմքերի եւ դէպքերի վրա եւ կը պայմա-

նաւորի երեւոյթներն ընթացքը: Միայն այս ըմբռնումով կարելի է խօսել կրօնի եւ կրօնական հաստատութիւնների ընկերային դործօն լինելու մասին: Գրիստօնէութիւնը ընդունած բոլոր ժողովուրդների մէջ մէկ մղում է նկատում՝ ազգայնացնել քրիստոնէութիւնը՝ երբեմն դաւանանքով, երբեմն կազմակերպութեամբ, երբեմն ծէսերով: Մի յամառ ջանք է նկատուում բոլոր ազգերի պատմութեան մէջ ազգային լեզուն քարձրացնել եկեղեցու, կրօնական մտքերը, զգացումները արտայայտելու աստիճանին: Իրականութեան մէջ այդ կը նշանակէր պայքարել յոյն եւ լատին միջազգայնացած լեզուների դէմ յանուն լեզական ինքնորոշման — մէկ ձգտում է այդ մօտեցնելու լեզուի սահմանները եկեղեցու սահմաններին եւ լեզուի ու եկեղեցու վրա կառուցանելու նոր ազգութիւնը: Եկեղեցու ազգայնացման եւ լեզուի եկեղեցականացման այս ընթացքը մենք չեւտած կերպով նկատում ենք Արեւմտեան եւ Միջին Եւրոպայում միջնադարի կէսերից սկսած: Այդ դործողութիւնը յատուկ չէ մէկ ազգի. նա բոլոր ազգերի, ժողովուրդների հովովոյթի մէկ փուլն է: Նրանով են ըսկըղնաւորում ժամանակակից ազգութիւնների ազատագրական շարժումները: Այդ շարժումները կրօնա-դաւանական հիմքեր ունեն: Արեւմտեան Եւրոպայի ազգերը կրօնա-դաւանական ազգայնութեան այդ փուլը անցել են 14-րդ — 16-րդ դարերում, իսկ հայութիւնը այդ աշխատանքը կատարել է ժամանակակից եւրոպական ազգերի պայքարից հազար տարի առաջ, չորրորդ եւ հինգերորդ դարերում:

Այս տեսակէտից նայելով հայկական քրիստոնէութիւնը հայոց ազգային կազմակերպութեան մէկ ձեւն է եւ ամենէն բնորոշ ձեւը: Հայոց քրիստոնէութեան կառուցումը սկսում է չորրորդ դարի սկզբից եւ վերջանում վեցերորդ դարի սկզբում: Երկու դարի մէջ ներառւած զարգացումը ընթանում է, հետեւեալ փուլերով. չորրորդ դարի սկզբին նա պետականացում է, ապա կազմակերպւած էր անկախացում արտաքին աշխարհից, աւատականանում ներքին կեանքում, իւրացնում հայ հեթանոսական կրօնի կազմակերպութեան ձեւերն ու ծէսերը, այս ձեւով ազգայնանում, հինգերորդ դարի սկզբին ազգայնացնում լեզուով, հիմնաւորում հայոց հոգեւոր մշակոյթը, գրականութիւնը, վեցերորդ դարի սկզբին քաժանում է արեւմտափից՝ Բիւզանդիոնից դաւանօրէն եւ մեկուսանում: Ազգայնացումը բոլոր կենսական հարցերի շուրջը տանում է նրան մեկուսացման: Մեր պատմական կեանքում մեկուսացում եւ ազգայնացում նոյնացում են:

Հայոց ազգութեան կառուցումի առաջին փորձերը նախաքրիստոնէական շրջանում են կատարւում: Բնիկ յարէթական ցեղերի եւ

եկուր արիա-եւրոպացիների դանդաղ միաւորումը ստեղծում է ցեղական-հոգեկան կազմաւորման այն հիմքը, որ հետագայում մնում է հայութեան մէջ էականը, տիրականը: Արեւմտեան, արիականը կառուցւեց յարեթական-ասիական միջավայրում եւ նրա գործակցութեամբ: Երկու ազգազրական տարրերը իրար հանդիպելիս տարբեր հասարակական ու մշակութային աստիճաններ էին եւ բերին ընդհանուր գործի համար տարբեր արժէքներ եւ աւանդութիւններ, որոնք եւ հիմք դարձան հետագայ հոգեւոր կառուցումների, երբ ներանք աստիճանական հոլովոյթի մէջ դառնում են մէկ հայ, արմէն: Հայոց ազգայնութեան ծագման եւ կազմաւորման գործը սկզբից եւ եթ կապւում է հայ լեզւի հետ: Ըստ Մ. Խորենացու մեր աւանդութեան հերոսներից մէկը Արամը տիտանների դէմ պայքարելով գրաւում է Կապադովկիան, հրամայում է, որ այնտեղ ամենքը հայերէն խօսեն: Հայոց լեզուն դառնում է հիմքը, չաղախը հայ պետականութեան երրորդ դարի վերջին եւ երկրորդ դարի սկզբին Քրիստոսից առաջ. հայութիւնը ջանք է թափում ստեղծելու մէկ լեզու. նա կերտում է Արտաշէսի պալատում եւ մշակում հայ քրմական դասի մէջ. տեղական, ցեղական լեզուներից բարձրանում է մէկ հայկական լեզուն: Մենք չգիտենք որքան լայն էր նրա գործածութեան շրջանակը, հաւանական է, որ նա լինէր քաղաքականապէս իշխող մէկ ցեղի լեզուն, որ շնորհիւ իր դիրքի նրա տեւէ էր համապետական եւ կրօնական արժէք: Յեղական հիմքերով ստեղծւած այդ լեզուն դարձաւ իշխող դասի՝ արքունիքի, նախարարութեան եւ քրմութեան լեզուն եւ այդ շրջանակում էլ մշակւեց, դուրս: Մեզ համար նշանակալից է այն փաստը, որ Քրիստոսից երկու դար առաջ հայ պետական ուժին զուգահեռ ու նրա վրա կոթնած՝ հայ լեզուն է կատարում հայութեան հաւաքման գործը: Արտաշէսի մեծագոյն ժառանգը Տիգրան Մեծն է: Նա առաջինն եղաւ, որ հայոց բարձրաւանդակում կղզիացած, մեկուսացած հայութիւնը դուրս բերեց միջդպային կեանքի ասպարէզ, չիման մէջ դրեց մեծ մշակութային-քաղաքական շարժումների հետ, փորձեց նոր հայութեան դիմագիծը կերտել հելլենական մշակոյթի հիմքերով:

Տիգրան Մեծը դուրս բերելով հայութիւնը իր ազգազրական սահմաններից՝ մի-երկու տասնամեակ պահեց իր ձեռքին Մերձաւոր Արեւելքի ժողովուրդների ու երկիրների բախտը: Այս փաստն արդէն ենթադրել պէտք է տայ, որ նրա օրով հայութիւնն այնքան հոգեկան, նիւթական եւ ռազմական մեծ ոյժ էր, որ կարողացել էր ենթարկել իրեն այլազան ազգերին ու ցեղերին: Եւ անշուշտ նրա օրով, քաղաքական այդ վերիվայրումների մէջ հայոց միութեան գիտակ-

ցութիւնը պէտք է խորանար ու արդէն սկսած ազգային լեզւի զարգացումը էլ աւելի առաջ պիտի գնար: Այլապէս անհասկանալի կը դառնայ հինգերորդ դարի մեծապանծ լեզւի ճոխութիւնը, եթէ չընդունենք, որ նա անցել է հոլովոյթի մի երկար շրջան Արտաշիսեան եւ Արշակունեաց դարաշրջաններում: Այդ լեզուն արքունի, օստանիկ լեզուն էր, ուստի եւ ունի իր մէջ օտար, պարսկական տարրեր, որովհետեւ Արշակունիները իրանական-պարթեական ծագում ունենալով՝ բերին իրենց հետ եւ պարսից մշակոյթը: Հայ կրօնա-քաղաքական կեդրոններում հաւաքում էին վարիչ դասի զաւակները՝ ուսանելու, մտնելու վարչութեան մէջ, փորձելու ժամանակի կրօնական եւ վարչական գիտութեան ու դործի մէջ - նրանք այստեղ խօսում էին հայերէն, քարոզում ու ներբողներ ձօնում հայ լեզուով, որի հետեւանքով ստեղծւում էր հայերէն հասկացող եւ խօսող մի մեծ բազմութիւն: Այդ լեզուն հայ գուսանների միջոցով տարածւում էր մեր հայրենիքի բոլոր կողմերը: Այսպիսով հայոց լեզուն նախ հայ հոգեւորականութեան ձեռքի անցնելը եւ նրա միջոցով գրի ու գրքի լեզու դառնալը հայ քաղաքական ու կրօնական ղեկավար շրջանների լեզուն էր: Քրիստոնէութեան միջոցով՝ արքունիքի, քրմական-մտաւորական շրջանակից նա անցնում է հայ կղերական-մտաւորական շրջանակը:

Երրորդ դարի սկզբին, 226 թ., Պարսկաստանում կատարեց Իւրանի պատմութեան մեծագոյն յեղաշրջումը, որ ոչ միայն արքայական հարստութեան փոփոխութիւնն էր, այլ եւ քաղաքական, կրօնական եւ ազգային մեծ երեւոյթ էր: Ապաղգայնացած եւ «յունասէր» պարթեաներին փոխարինում էին ազգայնական եւ յունաստեաց Սասանեանները, որոնք իրենց հետ բերում էին կրօնական եւ պետական նոր ըմբռնում: Պետական նոր ձեւը՝ բիւրոկրատիկ կազմակերպութիւնը, նրանք ոչ միայն աւանդութեամբ ստանում էին Աքեմենեան հարստութիւնից, որոնցից սերած էին համարում իրենց, ուստի եւ իրաւատէր՝ դահլ դրաւելու, այլ եւ ընդօրինակում էին Հռոմէական կայսրութիւնից, ուր դարաւոր փորձով մշակուել էր մէկ ճկուն եւ ամէն ինչ ընդգրկող վարչաձեւ: Այս պետական կարգը հակադրւում էր Արշակունիների աւատական կառուցումին, ուր պետութեան բազմազան մասերը շատ թոյլ էին միացած կեդրոնի հետ: Բայց էականն այն էր, որ Սասան Արդաշիրը պետական եւ ազգային կեանքի միութիւնը հիմնեց կրօնի վրա: Նրա եւ նրա յաջորդների արտաքին եւ ներքին քաղաքականութիւնը կրեց զրադաշտական - կրօնական բնոյթ: Եթէ ազգային միութեան կապը կրօնն է՝ ապա նրա վարած քաղաքականութիւնը դառնալու է հալածող, ուրիշ կը-

րօնների չհանդուրժող: Որպէս ազգ կրօնական միութիւն Սասանեանների վարչութեան մէջ յատուկ տեղ դրաւեց քրմական դասը՝ զրազաշտական կղերականութիւնը: Նա շատ մեծ քաղաքական ոյժ դարձաւ պարսից պետութեան մէջ: Պետականանալով՝ զրազաշտականութիւնը կորցրեց իր կրօնա-բարոյական ուսմունքից շատ բան: Նոր հարստութիւնը կրօնը ըմբռնեց որպէս հաստատութիւն, կառուցեց մոզերի նւիրապետութիւնը, որ ներքին եւ արտաքին դործերի մէջ դարձաւ իրենց յենարանը: Այդ նւիրապետութեան ձեռքն էր կրթութիւնը, գիրը, միտքը, նա հոգիների կաղապարողն էր, ղեկավարը: Սասանեանների օրով մազդեզականութեան ներքին զարգացումը կանգ առաւ, վերջնական բանաձեւ ստացաւ: Որպէս պետական կրօն նա հալածանքի ենթարկեց հրէական, քրիստոնէական դաւանանքները, որոնց հետեւողները զանգւածօրէն ապրում էին պարսկակ. քաղաքներում եւ ազատ արւեստի, տնտեսութեան ու մշակոյթի բարձր ձեւերի կրողն էին:

Կրօնական հիմքերով կառուցւած Պարսկաստանը դարձաւ մեծագոյն թշնամի Հայաստանի: Այստեղ իշխում էր Արշակունիների կրտսեր ճիւղը: Հայ արքունիքում հաւաքւած էին քաղաքական տարագիրները, որոնք փախել էին Պարսկաստանից Սասանեանների պետական յեղաշրջումից յետոյ եւ դաւադրութիւններ էին կազմակերպում նրանց դէմ: Պարթեւ քաղաքական փախստականները չէին հաշտւում եւ չէին հասկանում Իրանի բարձրաւանդակում տեղի ունեցած յեղափոխութեան իմաստը եւ ջանում էին վերահաստատել հին կարգը — Արշակունիների տիրապետութիւնը՝ իրենց աւատական դրութեամբ, հելլենասիրութեամբ: Այս հակաշարժման գլուխը կանգնած էին հայ Արշակունիները, որոնց համար խնդիրը ոչ միայն անձնական արժանապատուութեան հարց էր, այլ եւ քաղաքական ապահովութեան խնդիր: Վտանգւում էր Հայաստանի անկախութիւնը: Սասանեանները չէին կարող հաշտւել հայ Արշակունիների գոյութեան հետ: Որքան ժամանակ Հայաստանում Արշակունիները կիշխեն՝ իրենք հիւսիս-արեւմտեան ճակատում վտանգւած էին: Ոչ միայն այդքան. այլեւ իրենց ազգային քաղաքական ծրագիրը՝ ժառանգութիւն ստացած պարթեւներից, այսինքն՝ դուրս քշել հռոմէացիներին Մերձաւոր Արեւելքից, անիրադործելի խնդիր պիտի մնար: Հայ Աշակունիների վերացումը ոչ միայն ներքին վարչաձեւի ապա հովուքեան հարց էր, այլեւ Առաջաւոր Ասիայի նախնան մէկ կառույթի խնդիրը:

Սասանեաններից առաջ հայ-պարսկական բարեկամութիւնը հաստատւած էր թագաւորական տների կապի վրա՝ որ մեր պատ-

մութեան մէկ երկար շրջանի համար ունեցաւ բախտորոշ նշանակութիւն: Իրանականութիւնը որպէս մշակութային-սլաւոնական ձեւ պատւաստեց մեր երկրում շատ ամուր: Նրա կրողը հանդիսանում էր հայ-սլաւոնական արքունիքը, իրեն հետ եկած բանակը, սլաւոնական շատ նախարարական տներ, որոնք հաստատուեցին մեր երկրում: Իրականութիւնը մեզ մօտ ոչ միայն քաղաքականութիւն էր, այլ եւ կրօն, կենցաղ, վարք ու բարք, լեզու: Հայոց պանթէոնը գրեթէ կորցրել էր իր ուրոյնութիւնը, հայ լեզուն բազմաթիւ իրանական ասացածներ, բառեր ընդունել: Հայ հեթանոսական կրօնը, թէպէտ մի քանի բան պահած ունէր նախաարիական շրջանից, սակայն, չէր կարող դիմագրաւել կրօնապէս վերածնունդ Իրանին: Մշակութիւ եւ կենցաղի տեսակէտից հայութիւնը բաժանման շատ քիչ բան ունէր պարսիկներէ: Եւ եթէ պարթեւ Արշակունիների օրով մշակութային այս միութիւնը վտանգ չէր ներկայացնում հայութեան համար, ապա Սասանեանների հաստատման հետեւանքով վերջ է տրւում հայ-սլաւոնական խաղաղ կենակցութեան, բարեկամութեան: Եթէ Պարսկաստանը աղբայնօրէն վերածնեց կրօնական հիմքերով, ապա հաստանին անհրաժեշտ էր նոյնպիսի մէկ յեղափոխութիւն:

Երրորդ դարը մի յամառ փորձ է պարսիկների կողմից ոչնչացնելու Հայաստանը, որպէս պետական միաւոր: Նրանք ոչ միայն պատերազմում են, այլ եւ դիմում են քաղաքական ահաբեկումի միջոցին. նրանք այդ ձեւով սպանեցին հայոց Խոսրով թագաւորին, որ Արշակունիների հարստութեան շահերի եւ Հայաստանի պետական միութեան ջատագովն էր: Նրանք ջանում են վերացնելու Հայաստանի իշխող թագաւորական տունը եւ եթէ այդ անյաջող անցնէ՝ փոխարինել այն ուրիշով: Այդ նպատակն է հետապնդում Շապուհ Բ-ը չորրորդ դարում: Այս խնդրում նա գործակիցներ ունէր եւ հայ նախարարների մէջ, որոնք Արշակունիներին համարում էին եկւոր, իսկ իրենց բնիկ, հետեւապէս աւելի իրաւատէր հայկական դահի վրա:

Անշուշտ, հայ քաղաքական գործիչները զգում են դաւիթ վտանգը եւ միջոցներ որոնում ստեղծւած ծանր կացութիւնից դուրս բերելու հայութիւնը. բոլորովին հասկանալի է, որ այս գործի գլուխը կանգնում են երկու Արշակունի-պաշտպաններ, թէեւ տարբեր դաստիարակութեամբ՝ Անակի որդի Գրիգորն եւ Խոսրովի որդի Տրդատ Բագաւորը: Սրանից էլ պէտք է հետեւցնել, որ նրանց ղեկավար միտքը Արշակունիների իշխանութիւնը փրկելն էր: Սկզբում՝ Սասանեանների վտանգը հայ ղեկավար շրջաններին ձգում է Հռոմի դէրկը, եւ վերջինիս օգնութեամբ նրանք երկար ժամանակ պայքար-

րում են Հայաստանի պետական կեանքի եւ տիրող հարստութեան համար: Բայց դրսի օժանդակութիւնն անբաւարար էր հայոց «քաղաքական անօթը» պահելու համար: Դաշինքը, քաղաքականութիւնը հիմնում են շահերի վրա, իսկ հայութեան ամրակուռ շէնքը կարող էր կառուցել սկզբունքների, գաղափարների վրա: Շահերի, քաղաքականութեան հետեւանքով Հայաստանը ձեռք էր բերել ու պահել իր պետականութիւնը, այժմ պաղատարները վրա պէտք է հիմնէր, կառուցէր հայոց ազգայնութիւնը: Հայութիւնը պէտք է կառուցէր ներսէն, կանգնէր իր սեփական ոտքի վրա: Միայն այդ պարագային ապահով կը լինէր եւ իշխող տունը:

Ասացինք որ Արշակունիների օրով հայութիւնը շատ բան էր իւրացրել իրանական մշակոյթից, ըստ որում նոր պայմաններում մղուող պայքարը ոչ երկու կենցաղական ձեւերի մէջ էր, ոչ բարոյական սկզբունքների, ոչ լեզական առաջնութեան: Հայկական հարցը այդ ժամանակ գուտ քաղաքական-քաղաքական տան հարց էր: Եթէ Սասանեաններին յաջողէր վերացնելու Արշակունեաց հարստութիւնը, կամ փոխարինելու մէկ ուրիշով, կամ ստեղծելու կրտսեր Սասանեան մէկ տուն մեր երկրում, հայկական հարցը լուծւած կը լինէր Պարսկաստանի համար միանգամայն ընդունելի ձեւով, իսկ հայութեան դոյութեան՝ որպէս ազգային հաւաքականութեան՝ մեծ վտանգ կը սպառնար: Թէպէտեւ պարսիկների հարւածը ուղղւած էր Արշակունիներին, սակայն, նա անուղղակի ձեւով հասնում էր հայ՝ թոյլ, դեռ եւս չկազմակերպւած ազգային միութեան: Ուստի պատմական դէպքերի բերումով իրենց դասային-տոհմական շահերը պաշտպանելով՝ հայ Արշակունիները հանդիսացան հայոց ազգային միութեան կորստից փրկողները:

Բայց որն էր այն ոյժը, որի վրա պիտի պատւաստէր հայութիւնը եւ որ միաժամանակ պիտի ծառայէր որպէս անջրպետ երկու ազգերի միջեւ: Սասանեանները այդ ոյժը գտան իրենց պատմական անցեալում՝ Աքամէնեանների աւանդութեանց եւ Զրադաշտականութեան մէջ. հայերը չունէին այդպիսի պատմական աւանդութիւն: Իրենց անցեալը՝ շատ քիչ բան էր տալիս նրանց. Արշակունիները իրենց դործը չկապեցին Արտաշիսեան հարստութեան հետ, երկար ժամանակ հայ գահի վրա զգացին իրենց օտար եւ միայն Պարսկաստանում տեղի ունեցած Սասանեան յեղաշրջումից յետոյ՝ աստիճանաբար ազգայնացան՝ կապելով իրենց բախտը հայութեան հետ: Եթէ մեր պատմական անցեալում չկար այդպիսի ոյժ, ապա հայ քաղաքական եւ մտաւորական ղեկավարները լաւապէս վերահասու էին, թէ ինչ հիմերի վրա են կառուցել նոր պարսկական եւ հռոմէական կայսրու-

թիւնները: Երկուսի մէջ էլ կրօնը խոշոր դեր էր կատարում, նա զօգող, միութիւն ստեղծող ոյժն էր, առանց որի պետական միութիւնը կը քայքայէր: Եւ երկու տեղումն էլ մեծագոյն իշխողները եղել են նաեւ կրօնական բարենորոգիչներ — հաստատել են, մաքրել կրօնը, մշակել նրա ծէսերը, տարածել այն, ստեղծել քրմական դաս՝ տալով նրան եւ իրաւունքներ, եւ արտօնութիւններ, եւ հասարակական ու պետական գործերին մասնակից դարձրել նրանց: Ժամանակի ոգու, մտածութեան տեսակետից հայութիւնը կարող էր կառուցուել միայն կրօնի վրա. ոչ լեզուն, ոչ արքայական հարստութիւնը նրա փրկութեան խարխիւրը լինել չէին կարող: Հին Արեւելքում մարդկանց աշխարհահայեցողութիւնը, քաղաքական-ազգային կազմակերպութիւնը կրօնական հիմեր ունէին: Պետութիւնների, ազգութիւնների բաժանման հիմքում ընկած էր ոչ այնքան լեզուն, որքան կրօնը:

Բէյրութ.

(Վերջը յաջորդ անգամ)

